

I Reproducció de la neandertal Wilma. Feldhofer © Joe MacNally

El destí dels neandertals: cine i evolució humana

Valentín Villaverde

Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

Les pel·lícules a les quals fa referència l'exposició que motiva aquestes línies són de caràcter comercial. La seua missió és diferent de la dels documentals de divulgació científica, i per tant també ho són els plantejaments amb què s'aborda la caracterització dels personatges que intervenen, o les històries que contenen. El seu comentari, no obstant això, resulta d'interès, ja que les imatges que s'ofereixen

2 *L'home de Neandertal (The neanderthal man, Ewald André Dupont, 1953)*

tradueixen la visió que en cada moment es té de la Prehistòria i del procés evolutiu humà. Hi ha, a més, algunes diferències en l'interès per ajustar la representació humana i el comportament a la visió científica imperant en les dates de la seua realització.

S'ha deixat de banda el comentari d'aquelles cintes l'enfocament de les quals pot relacionar-se clarament amb el cine d'aventures o el de suspens, en què el període triat constitueix més un pretext que una necessitat. De manera que centrarem la nostra atenció en

només tres pel·lícules, aquelles que per raons de guió, en principi, es pot pensar que busquen un tractament més rigorós del període en què s'inscriuen i, amb diferents inspiracions, tracten d'aproximar les imatges al coneixement que la paleontologia humana, la prehistòria i la paleoantropologia ofereixen del període del paleolític en què se situen les accions. Les tres fan referència al trànsit del paleolític mitjà al superior, i a l'expansió de la humanitat moderna i la desaparició dels neandertals.

Les dates i els guions són distints i les variacions permeten, també per tant, diferents comentaris i consideracions.

No està de més, amb tot, indicar alguns dels llocs comuns que alguns dels altres films presenten, com l'associació dels neandertals al comportament brutal o la morfologia simiesca ², la velada al·lusió al matriarcat en alguna de les pel·lícules, reprenent-hi velles interpretacions de l'evolució de les societats prehistòriques, o els components racistes que poden observar-se en alguna de les cintes menys rigoroses amb el context històric al qual es refereixen, com seria el cas de la presència de grups humans de pell blanca en espais africans subsaharians, ja que resulten especialment significatius dels prejudicis amb què s'aborda el tractament dels personatges i tradueixen visions sensiblement desplaçades o abandonades en els temps en què les pel·lícules es van realitzar.

No s'ha d'oblidar, tanmateix, que aquesta idea troba també el seu imaginari en les propostes efectuades per alguns prehistoriadors de renom en relació amb determinades representacions rupestres africanes. Servisca d'exemple la interpretació i polèmica suscitada per la coneguda pintura de la *Dama Blanca* donada a conèixer per H. Breuil.

Queden fora del nostre comentari, d'altra banda, els caires de tractament de gènere o de rols que s'associen als personatges femenins, ja que mereixen una anàlisi específica en altres pàgines d'aquesta mateixa publicació.

Les tres pel·lícules en què centrarem els comentaris són, per ordre de realització: *La recerca del foc (La guerre du feu)*, *El clan de l'ós de les cavernes (The clan of the cave bear)* i *Ao, le dernier néandertal*. Les dates a què corresponen les seues estrenes permeten ja una primera contextualització de les idees amb què el món científic interpreta el període en què se situen les tres històries.

La recerca del foc, dirigida per Jean-Jacques Annaud, es va estrenar el 1981. El guió s'inspira en el relat de J. H. Rosny (els germans Boex), publicat el 1911, titulat *La guerre du feu*. L'atenció fonamental

3 *La recerca del foc (La guerre du feu, Jean-Jacques Annaud, 1981)*

del director, en la idea d'emmarcar adequadament el període de la història de la humanitat al qual es refereix la pel·lícula, es va centrar a com donar compte de l'expressió oral i corporal dels neandertals, amb el suport per a fer-ho d'Anthony Burgess i Desmond Morris 3. *El clan de l'ós de les cavernes*, dirigida per Michael Chapman, es realitza uns anys després, el 1986. El guió és de John Sayles, inspirat en la coneguda novel·la de Jean M. Auel. L'esforç d'assessorament científic de la primera novel·la de la sèrie publicada per aquesta escriptora, centrada en les peripècies i els viatges d'Ayla, la seua protagonista femenina, permetria pensar que el film podria reflectir aquesta circumstància, però veurem que no va ser així 4.

Ao, le dernier néandertal, estrenada el 2010, la va dirigir Jacques Malaterre, amb guió de Marc Klapczynski. En aquesta ocasió l'assessorament va estar a càrrec de la prehistoriadora Marylène Patou-Mathis, bona coneixedora de la forma de vida dels neandertals a través dels seus estudis arqueozoològics 5.

Una ràpida correlació entre les dates d'estrena de les pel·lícules i l'estat de la qüestió de la investigació arqueològica sobre els neandertals permet establir-hi diferències d'un cert grau. No en va, la

investigació centrada en l'estudi dels neandertals, la seua desaparició i el seu paper respecte a l'actual humanitat constitueix un dels temes que més esforços d'estudi han concentrat en els últims decennis, tal com confirmen els nombrosos col·loquis internacionals centrats en el tema i un cúmul impressionant d'articles i treballs monogràfics publicats. Com a conseqüència, la síntesi científica ha experimentat importants avanços i variacions en el transcurs d'aquests decennis.

4 *El clan de l'ós de les cavernes (The clan of the cave bear, Michael Chapman, 1986)*

5 Ao, *le dernier néandertal*, Jacques Malaterre, 2010

Al començament dels anys huitanta, el trànsit entre el paleolític mitjà i el superior es veia a Europa i al Pròxim Orient com un procés d'evolució regional en què els neandertals donaven pas als humans moderns, o cromanyons, de manera gradual. Fins i tot es pensava que els neandertals posseïen uns trets morfològics més pronunciats a Europa Occidental, mentre que al Pròxim Orient les seues característiques eren més gràcils, suggerint-hi un procés menor de neandertalització.

En aquelles èpoques, la influència dels treballs del prehistoriador francès François Bordes en la visió del paleolític europeu era molt important i a Europa el procés evolutiu humà es veia en termes més gradualistes que no rupturistes. Una cosa eren les influències culturals que podien observar-se en l'arribada de certes «indústries» del paleolític superior i una altra l'evolució humana. El cas més evident el constituïa el Xatelperronià: considerada la primera indústria lítica del paleolític superior, l'origen de la qual es relacionava, per transició, amb el Mosterià de tradició aixeliana de tipus B, indústria vinculada als neandertals. De manera que el Xatelperronià era, en paraules de François Bordes, d'origen indígena. El cas de l'Aurinyacià era diferent, ja que el seu origen no es veia amb claredat en el paleolític mitjà regional d'Europa Occidental i es va associar, des d'èpoques molt primerenques, a l'arribada de poblacions de fora d'Europa. Sense afirmar-ho rotundament, però obrint aquesta possibilitat, l'origen de la moderna humanitat podia entendre's com un procés policèntric en el qual els neandertals podien haver exercit un cert paper (tal com defenia A. Thomas o el mateix François Bordes en les seues síntesis del procés en un congrés internacional titulat *The Origin of Homo sapiens*, publicat l'any 1972). En tot cas, ningú no qüestionava la possibilitat que cromanyons i neandertals es pogueren haver aparellat i haver tingut descendència. Alguns, no obstant això, com és el cas de F. Clark Howell, presentaven una situació distinta entre l'àmbit geogràfic oriental de distribució dels neandertals, que eren considerats com a progressius, i l'occidental, on se'ls considerava altament especialitzats i, per tant, poc proclius a donar lloc a la moderna humanitat.

En aquest context, on les troballes dels primers humans moderns del jaciment de Qafzeh, al Pròxim Orient, eren considerades tardanes respecte als neandertals documentats en la mateixa regió, es va posar de manifest que hi havia una falta de correlació entre cultura i trets morfològics

(els autors del xatelperronià eren els neandertals, segons Leroi-Gourhan, mentre que els humans moderns de Qafzeh posseïen una indústria de tipus mosterià, tal com assenyalaven en aquelles dates François Bordes i Bernard Vandermeersch), s'hi va dur a terme el rodatge i l'estrena del film *La recerca del foc*.

Un fet important, que té a veure amb la percepció de la coexistència de neandertals i Home Anatòmicament Modern, i que s'observa per igual en la pel·lícula que acabem d'esmentar i en *El clan de l'ós de les cavernes*, és que els avanços en la datació del període de transició del paleolític mitjà al superior encara no havien experimentat l'avanç tan notable que va suposar el desenvolupament de noves tècniques de datació que van permetre ampliar el rang cronològic en el qual era capaç d'actuar el sistema tradicional del carboni 14 (C14). De fet, les primeres datacions obtingudes mitjançant les tècniques de datació per termoluminescència (TL), o les obtingudes mitjançant el sistema de ressonància d'spin electrònic (ESR), unes tècniques que ampliaven considerablement el rang de datació que en aquelles dates comprenia el C14, no van començar a aplicar-se als jaciments del Pròxim Orient i d'Europa fins a final dels anys noranta del segle XX. I un altre tant va passar amb la millora del sistema de datació mitjançant C14, amb el desenvolupament de l'espectrometria de masses per accelerador de partícules (C14 AMS). Una tècnica que va permetre reduir la quantitat de mostra necessària per a l'obtenció de datacions i va facilitar la presa de mostres directes dels fòssils humans al mateix temps que ampliava en alguns mil·lennis l'àmbit cronològic de datació, però que no va començar a oferir resultats referits a aquesta problemàtica fins a final dels noranta i inici del 2000.

Una de les conseqüències del desenvolupament dels nous sistemes de datació va ser corroborar que els primers humans moderns del Pròxim Orient es dataven amb anterioritat a les dates que marcaven el final dels neandertals en aquella regió. Fet que venia a complicar la idea del procés policèntric i obria la porta a la idea d'un origen africà de la moderna humanitat i l'existència de diferents episodis d'expansió des d'aquella regió cap a Euràsia.

En les dates en què aquestes dues pel·lícules es van dur a terme tampoc no s'havia experimentat l'avanç que va suposar el desenvolupament de la biologia molecular aplicada a l'estudi de l'evolució humana. Aquesta circumstància va resultar transcendental en el curs que prendrien els fets en els últims anys del segle XX i el primer decenni del XXI. Primerament, amb la publicació dels primers resultats de l'estudi de l'ADN mitocondrial de les poblacions actuals, i després amb els primers resultats obtinguts en l'estudi d'aquest mateix ADN mitocondrial dels neandertals. El treball de Wilson, Cann i Stoneking, que va donar lloc a la famosa frase de l'Eva Negra, es va publicar el 1987, mentre que el de William King i col·laboradors, centrat en les dades obtingudes en les restes òssies del neandertal de Feldhofer, es va donar a conèixer el 1997.

A partir d'aquestes dates, el tàndem format pels nous sistemes de datació i la biologia molecular va resultar clau en l'esdevenir que va experimentar la visió del paper exercit pels neandertals en el procés evolutiu. La seua conseqüència en la investigació paleontològica i arqueològica va ser propiciar l'hegemonia de la teoria coneguda com *de l'origen africà i la substitució*. Una visió en què pareixia que conciliaven distintes evidències: d'una banda, les dates obtingudes en la datació dels primers humans moderns en els jaciments sud-africans i del Pròxim Orient; d'altra banda, les cronologies marcades

pel denominat rellotge molecular, en assenyalar l'origen africà i relativament recent de la nostra espècie a través de l'estudi de l'ADN mitocondrial i el cromosoma Y de les poblacions modernes i, finalment, l'èxit produït per l'obtenció dels primers resultats de l'ADN mitocondrial de les poblacions neandertals.

Aquest cúmulo de resultats va afavorir la idea, a la darrereria del segle XX i començament del XXI, que els neandertals es trobaven evolutivament molt allunyats dels primers humans moderns africans, com a resultat d'un llarg procés d'especiació i aïllament de les poblacions europees durant gran part del plistocé mitjà i l'inici del plistocé superior. A més, encara que sense evidències cronològiques ni arqueològiques fermes, la seua desaparició i substitució pels humans moderns al Pròxim Orient i a Europa es va considerar ràpida. I alhora, el mecanisme explicatiu de la seua desaparició va ser cridar l'atenció sobre les seues limitacions, no ja culturals sinó cognitives, respecte als humans moderns. La idea era clara: es tracta de dues espècies, aïllades en termes reproductius. Els neandertals no van exercir, per tant, cap paper en el procés evolutiu conduent a la humanitat moderna.

No obstant això, aquesta visió no ha quedat reflectida en cap de les tres pel·lícules a les quals ens estem referint. La raó està en el fet que a partir del 2010, com a conseqüència dels últims resultats de la biologia molecular aplicada a l'estudi dels neandertals, amb el desenvolupament del projecte Genoma Neandertal i l'obtenció dels primers resultats de l'ADN nuclear de les restes de tres individus estudiats a l'Institut Max Plank, procedents del jaciment croat de Vindija, la idea del mestissatge ha tornat a prendre cos. Fins aquesta data, només un sector de la investigació plantejava una alternativa a la Teoria de l'origen africà i la substitució, i proposava la Teoria de l'origen africà i l'assimilació. En realitat, els resultats proporcionats per l'ADN nuclear neandertal no han fet més que corroborar una idea diferent de la que mantenia la teoria de la substitució: que les capacitats cognitives dels neandertals no havien d'entendre's en els termes en els quals s'estava fent. Encara que els resultats de l'ADN d'aquests neandertals han proporcionat un important suport a aquesta hipòtesi, la veritat és que en l'àmbit científic especialitzat feia ja alguns anys que la idea de l'assimilació es veia sustentada a partir de les dades proporcionades des de diferents àmbits i disciplines. De manera succincta, és possible assenyalar que respecte d'aquest fet han resultat determinants: les troballes de fòssils humans en els quals s'han indicat trets morfològics transicionals, com ara el xiquet de Lagar Velho, descobert l'any 1998, o les restes cranials de Pestera cu Oase, descobertes l'any 2002; la constatació que algunes de les restes humanes atribuïdes als primers cromanyons constituïen, en realitat, intrusions en nivells paleolítics antics d'enterraments de cronologia Holocena o bé es dataven en cronologies allunyades del procés d'expansió dels primers humans moderns; la datació del Xatelperronià i d'altres indústries de transició, generalment atribuïdes als neandertals, en dates anteriors a l'arribada dels primers humans moderns, confirmant que els trets culturals associats no poden explicar-se com una mera conseqüència de l'aculturació; la constatació que algun dels trets de la cultura material que es consideraven d'invençió i ús només en contextos d'humans moderns, es localitzen també en contextos on estan presents els neandertals, com és el cas de la indústria òssia o l'adorn, contradient la idea, recolzada per la teoria de la substitució, que l'inici del paleolític superior es caracteritza per una revolució cultural associada a unes noves capacitats cognitives; o l'observació que les capacitats caçadores dels neandertals resulten molt difícils de diferenciar de les

6 *Ao, le dernier néandertal*, Jacques Malaterre, 2010

dels primers humans moderns arribats a Europa, rebutjant així una visió molt pejorativa de la capacitat de caça i planificació dels neandertals, considerats durant alguns anys per alguns sectors de la investigació poc més que uns mers carronyers oportunistes, limitats al consum d'herbívors menuts.

Així que, no resulta estrany observar que en *Ao, le dernier néandertal*, estrenada el 2010, s'oferisca una visió més humanitzada dels neandertals que la que haguera sigut possible a penes un decenni anterior. A més, en el context de la investigació francesa, per situar-nos en l'ambient en què la pel·lícula es va dur a terme, la idea de la substitució va tindre sempre menys seguidors que en l'àmbit anglès o el nord-americà 6. El resultat afecta no sols la viabilitat reproductiva de neandertals i cromanyons, assumida en les últimes escenes de la pel·lícula en uns termes molt pareguts als de *La recerca del foc*, sinó també la forma en què es tracta la conducta dels neandertals. No debades, com s'acaba d'assenyalar, aquest gir en la forma d'entendre les capacitats dels neandertals es va gestar a partir de la investigació arqueològica i va precedir la que a penes s'acaba de produir en els estudis biomoleculares.

L'auge de la teoria de la substitució va coincidir en l'àmbit de l'arqueologia amb el desenvolupament de la Nova Arqueologia i, en relació amb el destí dels neandertals, amb la idea que les seues capacitats cognitives eren marcadament inferiors a les dels humans moderns, els cromanyons. Especialment a partir de mitjan els anys huitanta, són nombrosos els treballs que proporcionen una interpretació de la forma de vida dels neandertals molt diferent de la dels cromanyons, però no ja per raons d'ordre cultural, sinó com a conseqüència d'aquesta diferència cognitiva. Tals eren les diferències entre els uns i els altres, que la desaparició dels primers constituïa la solució més senzilla per a donar compte del ràpid èxit del procés d'expansió dels segons. Com ha assenyalat João Zilhão, en l'explicació seguida per a donar compte de l'extinció dels neandertals, la culpabilitat del vençut, tantes vegades argumentada en els processos colonials, es va tornar a convertir en l'eix de l'argumentació històrica. En aquest cas, vinculada a una manifesta inferioritat cognitiva i les seues implicacions: absència de llenguatge i simbolisme, incapacitat de planificació a mitjan termini, absència d'estructures socials complexes, limitacions en la tecnologia i l'armament, reduïda capacitat

7 Escena que mostra les limitacions cognitives dels neandertals. *El clan de l'ós de les caveres* (*The clan of the cave bear*, Michael Chapman, 1986)

caçadora i, en definitiva, escàs paper adaptatiu de la cultura i elevat pes dels trets somàtics en la supervivència **7**. Aquesta idea ha anat donant pas en els últims anys a una forma distinta de valorar les diferències que s'observen quan es compara el registre arqueològic de les poblacions neandertals i el dels primers humans moderns en l'àmbit d'expansió dels primers: Europa i una part d'Àsia, des d'Uzbekistan i fins al Llevant mediterrani.

En l'actualitat, en tractar els neandertals, hi ha un cert consens a l'hora d'admetre que en determinats llocs van soterrar els seus morts, van emprar matèries colorants, van usar objectes simbòlics en forma d'adorns, van tindre una alta capacitat caçadora i tecnològica, associada al domini del foc, l'emmanegament de les puntes i ganivets i la confecció d'un utillatge variat i versàtil, i van cuidar els malalts i ferits. Moltes d'aquestes innovacions en el camp de la cultura material es van produir en les fases avançades de la seua història, però amb anterioritat a l'arribada dels humans moderns, fet que permet situar en un escenari distint el procés d'expansió d'aquests últims.

Aquest canvi de percepció es vincula fins i tot al de la seua pròpia reconstrucció física, al de l'aparença més humana amb la qual els museus han acompanyat la freda visió de les restes òssies recuperades **8 9**.

I aquest canvi, no sols físic, sinó també cognitiu, queda perfectament plasmat en el tractament dels neandertals en la pel·lícula *Ao, le dernier néandertal*.

Amb tot, és necessari insistir que encara que les imatges finals de *La recerca del foc* i *Ao, le dernier néandertal* són semblants (en els dos casos les femelles amb trets moderns estan embarassades i prelu·dien el fruit del mestissatge, tot minimitzant les diferències entre neandertals i cromanyons al terreny de subespècies reproductivament viables), entre l'una i l'altra han passat anys d'una visió molt distinta, totalment contrària a aquesta idea. I tampoc no podem oblidar que les imatges de les dues dones en estat avançat de gestació remetent dos plantejaments evolutius diferents i un diferent corpus d'informació arqueològica, paleontològica i genètica.

L'origen africà de la humanitat moderna constitueix ara un lloc comú en la investigació, junt

8 Reconstrucció d'un grup de neandertals. Museum of the Krapina Neanderthals

9 Reconstrucció d'un neandertal. Film of Krapina Neanderthals Museum

amb la idea que l'assimilació de les poblacions preexistents en els diversos àmbits geogràfics pot constituir l'explicació més viable i ajustada a les dades arqueològiques i genètiques. L'abundància d'indústries de transició i l'evidència proporcionada per la biologia molecular obliguen a la formulació de models més atents a la importància de la demografia i la diversitat geogràfica i paleoambiental en l'establiment del procés d'expansió dels trets morfològics propis de la humanitat actual.

Fins i tot els avanços més específics produïts en el camp de la paleontologia i la genètica recolzen aquesta nova visió en què ja s'han convertit en elements de l'imaginari col·lectiu el color clar de la pell dels neandertals i la coloració del cabell, o la seua capacitat per al llenguatge, per citar aquells trets que provenen de l'estudi d'un conjunt de neandertals recents excavats en l'asturiana Cueva del Sidrón. De la mateixa manera que la imatge dels primers cromanyons sol remetre al seu origen africà i a una coloració més fosca de la pell.

El llenguatge **10** constitueix un aspecte essencial a l'hora d'establir la humanitat dels neandertals i la seua valoració es vincula a una discussió més general que versa sobre l'origen mateix del llenguatge i la seua evolució. En aquest camp, en els últims anys, hem passat d'una visió rupturista, caracteritzada per la defensa d'un origen recent del llenguatge, vinculat a una nova estructura cerebral que només apareixeria en l'*Homo sapiens sapiens*, que sens dubte constitueix una explicació de tipus saltacionista, a una altra visió més gradualista, en la qual es considera que el llenguatge tindria un origen primerenc, vinculat en el seu inici amb l'aparició del gènere *Homo*.

Recolzen l'existència de la llarga història evolutiva del llenguatge i l'existència d'un estadi avançat del seu ús en els neandertals: les troballes de l'os hioide del neandertal de Kebara, similar al dels cromanyons; l'estructura de l'orella dels *Homo heidelbergensis* de la Sima de los Huesos d'Atapuerca, capaç de percebre la mateixa gamma de sons que la nostra; o les evidències indirectes que provenen de l'existència d'uns rituals funeraris que resulten inconcebibles sense l'existència d'un llenguatge capaç de transmetre idees i emocions que excedeixen, de bon tros, els límits de qualsevol sistema de comu-

10 Llenguatge de signes. *El clan de l'ós de les cavernes* (*The clan of the cave bear*, Michael Chapman, 1986)

nicació animal i impliquen l'existència d'un component simbòlic.

En dues de les pel·lícules se'ns ofereixen diferències importants entre el llenguatge de neandertals i de cromanyons. Més basculat a l'ús dels signes corporals i, aparentment, amb un menor repertori sintàctic, en el cas dels neandertals de *La recerca del foc* i *Ao, le dernier néandertal*, i més fluid i variat en els sons, i menys dependent de la gesticulació, en el cas dels cromanyons de les dues pel·lícules. No obstant això, les imatges de diàleg i comprensió entre Ao i Aki suggereixen l'existència d'unes capacitats cognitives semblants, o molt pròximes, també són explícites les imatges amb les quals es dona compte de la producció del foc quan finalment, després de la seua nova pèrdua, Naoh intenta obtindre'l i després del seu fracàs és Ika qui el produeix. En aquest moment transcendental no s'usen paraules, sinó que es recorre a l'exemple de l'acció com a sistema d'ensenyança. La similitud amb el sistema d'aprenentatge que empren els ximpanzés per a ensenyar a percutir les anous invita a pensar que el llenguatge d'Ao és molt més limitat que el llenguatge humà. No hi ha paraules que acompanyen els gestos, no hi ha explicacions sobre els problemes davant els quals s'enfronta l'artesà.

Segurament la primera situació s'ha d'acostar més a la realitat que no la simplificació amb què s'aborda el llenguatge dels protagonistes de *La recerca del foc*. En aquest altre cas sembla més un llenguatge propi de les primeres etapes del gènere *Homo* que el d'unes societats que havien assolit èxits tan notables com els aconseguits pels neandertals. En el cas d'*El clan de l'ós de les cavernes* el plantejament és similar, el recurs a la gesticulació i els sons escassament articulats suggereix l'existència d'un llenguatge primitiu, però suficient per a l'intercanvi d'informació social i de jerarquia, sobretot de rang i gènere, la qual cosa tradueix una manera de vida que, una vegada més, resultaria molt pròxim al que caracteritza la vida social dels ximpanzés.

L'ambivalència que en dues de les tres pel·lícules es produeix entre una visió oberta a la capacitat de reproducció fèrtil i l'accentuació del primitivisme físic dels neandertals, que va més enllà de les diferències morfològiques contrastades en els fòssils, constitueix un altre dels elements que mereixen

també comentari. És obvi que el pes de la tradició, assentat en la idea propagada per Marcellin Boule a través de la seua interpretació de la morfologia òssia neandertal de l'individu de La Chapelle-aux-Saints, es deixa sentir, molts anys després, en la imatge que els dos films dels anys huitanta ens ofereixen dels neandertals. Un injustificat balanceig en caminar, de component marcadament simiesc i propi d'una bipèdia distinta, que resulta contradictori amb la morfologia de l'aparell locomotor dels neandertals. Si bé la discussió sobre la caracterització de la bipèdia en els australopitecins té raó de ser, res no permet plantejar aquesta situació en referir-nos al procés evolutiu experimentat pel gènere *Homo* milions d'anys més tard.

La reconstrucció de la forma de caminar dels neandertals d'*Ao, le dernier néandertal*, resulta més ajustada a la visió científica imperant en l'actualitat. La diferència de proporcions en braços i cames, o el major volum corporal, constitueixen trets que resulten molt difícils de traduir en actors d'estructures anatòmiques modernes, però la bipèdia no presenta les limitacions que gratuïtament s'assumeixen en els dos altres films. L'al·lusió a un centre de gravetat més baix es concreta en una menor oscil·lació cap amunt i cap avall del tronc i el cap, però el tret passa desapercebut en molts dels plans. Dit en altres termes, no crida l'atenció la forma en què caminen Ao i els seus companys.

Resulta obvi, d'altra banda, que l'esforç de caracterització és menor en el cas dels personatges d'*El clan de l'ós de les cavernes*. L'atenció se centra, en aquest cas, només en la vora supraorbitària, sense prestar atenció ni a la morfologia mediofacial, especialment a la forma del nas, ni a l'estructura cranial. La forma tirada enrere del frontal, més difícil de resoldre, es resol, igual que en les altres pel·lícules, mitjançant el desenvolupament d'una llarga pelussera que oculta aquesta part del cap. La resta del cos tampoc no mereix un tractament detallat. Està clar que resulta difícil de fer a l'hora de caracteritzar els actors que intervenen en la pel·lícula. Tanmateix, no està justificat que per a propiciar una idea de diferència, es recórrega a aqueixa espècie de limitació en caminar, a la qual s'ha fet referència abans.

Fetes aquestes valoracions referides a la forma en la qual la investigació entenia en el període de realització de cada pel·lícula el contacte entre neandertals i cromanyons i com s'hi han traduït en distintes maneres de representar la morfologia i el llenguatge, sembla oportú entrar ara amb una mica més de detall en la forma en què, a partir dels components associats a la vida quotidiana, s'hi dona compte de la seua conducta i la seua cultura.

Quan la valoració s'estableix en termes generals, comparant grans períodes, és indubtable que hi ha diferències importants entre els èxits culturals i la forma de vida dels neandertals del paleolític mitjà i els cromanyons del paleolític superior. I és important constatar aquestes diferències, però referint-les a les trajectòries històriques de les distintes poblacions i no a una explicació simplista que recórrega a raons d'ordre cognitiu. La capacitat cultural caracteritza el procés evolutiu humà, i el progrés cultural és resultat de la combinació de factors individuals, vinculats a la inventiva i el raonament, i col·lectius o socials, i també de factors ambientals, demogràfics i històrics. L'Europa neandertal, caracteritzada per la baixa densitat demogràfica, degué oferir poques possibilitats d'innovació i transmissió de les inventives individuals. La teoria de la percepció del risc proporciona un marc apropiat d'anàlisi a l'hora de valorar la dificultat perquè el desenvolupament cultural ex-

perimentara un increment notable en una bona part del paleolític mitjà europeu. Els canvis ambientals vinculats als processos glacials, les crisis demogràfiques produïdes per les condicions de vida difícils que s'associen a un baix nivell tecnològic i el necessari acostament a les preses, amb unes altes taxes de mortalitat i un risc elevat de traumatismes, la mortalitat infantil i l'elevada mobilitat territorial constitueixen aspectes que serveixen per a establir el marc adequat de comprensió del comportament conservador dels neandertals. Les dades genètiques i arqueològiques indiquen que no s'ha de descartar la possibilitat de freqüents fenòmens d'extinció de grups locals o regionals al llarg de la seua història. No obstant això, malgrat aquest complicat panorama, els neandertals van sobreviure a Europa i Àsia durant més de dos-cents mil anys, fet que demostra l'èxit adaptatiu de la seua cultura.

Pel que fa al comentari de les imatges directament relacionades amb la forma de vida, són pocs els detalls que s'hi proporcionen i distintes les visions a què remetien les tres pel·lícules.

Un lloc comú el constitueix el tractament de la mobilitat territorial. El tema està deliberadament tractat en el cas d'*Ao, le dernier néandertal*. Al llarg de la seua vida, el personatge es desplaça des de les zones costaneres mediterrànies a les planes septentrionals europees, per a tornar novament al Mediterrani. Aquesta visió s'ajusta prou bé a l'amplitud dels desplaçaments que s'ha suggerit que tenien els neandertals, tal com pareixen confirmar els resultats dels estudis isotòpics d'estronci obtinguts en l'anàlisi d'un molar del jaciment grec de Lakonis, no fa molt donats a conèixer per Michael Richards i els seus col·laboradors. I també coincideix amb la visió que es desprèn de les contínues fluctuacions de la població en les zones europees més afectades per la influència del clima glacial.

En aquesta pel·lícula es presenta també la necessitat dels neandertals de mantindre àmplies xarxes socials per a propiciar l'intercanvi d'individus. Fins fa ben poc, les consideracions fetes sobre el tipus de mobilitat i d'intercanvi en els neandertals, encaminades a garantir la capacitat reproductiva i evitar l'endogàmia, resultaven purament especulatives, i prenien sempre com a referent els comportaments dels primats superiors o l'evidència etnogràfica proporcionada pels grups caçadors i recol·lectors actuals. Amb les dades recentment obtingudes en l'estudi genètic de les restes òssies de la Cueva del Sidrón, per Carles Lalueza i els seus col·laboradors, en un conjunt fòssil de singular riquesa en el qual s'han identificat almenys dotze individus, sabem ara que la mobilitat d'aquell grup neandertal es va associar fonamentalment a les femelles, ja que presenten una major diversitat genètica que els mascles. El comportament, per tant, dels neandertals sembla que va ser patrilocal.

La mateixa idea del manteniment de les xarxes socials es tracta de manera distinta en *El clan de l'ós de les cavernes*, on es recorre a una imatge que resulta també coherent amb la idea de l'intercanvi de persones i d'informació **III**. En aquesta ocasió s'hi evoca un procediment conegut en antropologia com el sistema d'agregació, que consisteix en el fet que, cada cert temps, els diversos grups que configuren una xarxa social es reuneixen en un lloc determinat, i intercanvien informació, afavoreixen nous aparellaments i mantenen vives les tradicions grupals i les creences comunes. La idea ha sigut repetidament formulada per a explicar determinats jaciments del paleolític superior, en etapes que corresponen als cromanyons, sobretot a partir de l'anàlisi dels objectes artístics trobats i la singularitat dels jaciments. No obstant això, per als neandertals aquest sistema no ha sigut proposat, ni ha sigut

II Reunió del clan. *El clan de l'ós de les cavernes* (*The clan of the cave bear*, Michael Chapman, 1986)

objecte d'anàlisi detinguda per part dels especialistes que estudien aquest període. La causa, entre altres coses, cal buscar-la en la dificultat que suposa trobar l'evidència arqueològica que corrobore la hipòtesi. Tanmateix, resulta obvi que algun sistema d'aquesta índole degué practicar-se en els neandertals. Més dubtoses resulten les imatges que acompanyen aquesta agregació, ja que en aquest film es mesclen escenes que evoquen estats d'alteració de la consciència, que pareixen suggerir ritus xamànics i un pensament religiós complex, i un episodi de violència dirigida contra un ós que no té gens de justificació. De nou estem davant d'una ambivalència narrativa en què es mesclen conceptes molt contraposats: la complexitat cerimonial i una conducta brutal gratuïta, escenificada ací per un episodi sagnant que té com a conseqüència un balanç de nombroses ferides greus i, almenys, una mort entre els neandertals. L'única justificació pareix que torna a ser l'imaginari col·lectiu arrelat en molta gent, sustentat en la visió huitcentista dels estadis d'evolució de la humanitat, on la brutalitat era sinònim d'antiguitat o primitivisme.

Un altre aspecte interessant que mereix un comentari té a veure amb l'ús del foc. En aquest cas, la visió que tradueix *La recerca del foc* resulta la més allunyada de la visió actual. Objecte de revisió i de debat periòdic en *l'Arqueologia*, la domesticació del foc resulta hui en dia plenament acceptada i constatada per als neandertals. Quasi podríem dir que el foc es vincula al procés de configuració dels trets neandertals a Europa i que el seu ús és freqüent en els jaciments que es daten a partir de mitjan del plistocé mitjà, indicant-hi el coneixement necessari per a la seua fabricació. Sens dubte, el tractament d'aquest assumpte en aquesta pel·lícula està condicionat per la narració original en la qual es va inspirar el guió. Una novel·la que remet, no hem d'oblidar-ho, a una data molt anterior a la de la realització del film. En les altres dues pel·lícules el tema es tracta de manera distinta, pressuposant que els neandertals posseeixen la capacitat tècnica per a la producció de foc.

Les referències a la cultura material només resulten interessants en *Ao, le dernier néandertal*. Les llances de fusta hi apareixen proveïdes de puntes lítiques, tal com correspon a la cronologia en què se situa l'acció ¹². Hi ha imatges en què el personatge talla, i els gestos hi resulten apropiats. També ho són les escenes que suggereixen la caça d'un herbívor de grandària mitjana, que inicien la pel·lícula, o les de pesca i recol·lecció de mol·luscos que s'observen en diferents parts, activitats totes

12 Llança. *Ao, le dernier néandertal* (Jacques Malaterre, 2010)

ben documentades en els jaciments neandertals **13**. La possessió de propulsors constitueix un punt comú dels humans moderns d'aquesta pel·lícula i de *La recerca del foc*. En aquest cas, el contrast entre les tecnologies de caça dels uns i els altres proporciona una viva idea de diferents trajectòries culturals **14**.

Ja que no es tracta de fer una crítica de les pel·lícules o de la versemblança dels arguments, no entrarem ací a parlar dels anacronismes que és possible observar en aquestes dues pel·lícules que estem comentant amb una miqueta més de detall. N'hi ha prou amb citar, com a exemples d'aquests errors, l'existència de pintures parietals paleolítiques figuratives en les etapes de contacte i expansió dels humans moderns i els neandertals, o la coexistència territorial de neandertals i d'una altra espècie humana aparentment més primitiva. La complexitat que es deriva de les recents troballes sobre l'ADN denisovià o les dates antigues que s'estan donant a conèixer, per exemple, per a les figuracions de mans, no matisen l'anacronisme d'aquestes situacions en les dues pel·lícules a les quals ens referim.

13 Xiqueta mariscant. *Ao, le dernier néandertal* (Jacques Malaterre, 2010)

14 Propulsor. *La recherche del foc* (*La guerre du feu*, Jean-Jacques Annaud, 1981)

pensar, per tant, en unes circumstàncies molt diferents de les que se'ns mostren en aquesta pel·lícula. La lògica és que en aquelles etapes s'afavoriren les relacions entre diferents grups i s'evitaren els conflictes. I això degué resultar clau a l'hora de facilitar els processos d'assimilació entre les poblacions preexistents i els nousvinguts. Una convivència que, en termes globals, va comprendre diversos mil·lennis.

Al final de la història, tal com tots sabem, els avantatges reproductius associats a un determinat component genètic van haver de formar part del cúmul de raons que expliquen que transcorreguts uns mil·lennis el genotip propi de la humanitat actual substituïra el genotip dels neandertals 15.

Les tres pel·lícules accepten i donen compte d'aquesta situació a través de la viabilitat reproductiva de les dues subespècies, si bé la forma en què es tracta els neandertals resulta més encertada en *Ao, le dernier néandertal*. En observar els neandertals que protagonitzen aquesta pel·lícula, resulta fàcil comparar-los amb les reproduccions en tres dimensions que hui en dia es mostren en nombrosos museus especialitzats. I també resulta senzill recordar les troballes que la moderna investigació ens està oferint dia a dia sobre la conducta dels neandertals.

15 *Ao, le dernier néandertal*, Jacques Malaterre, 2010

